

'Volharden in de broosheid'

Kwetsbaarheid als thema in religieuze volwassenenvorming

Dit artikel is een poging om 'volwassenenvorming' in de zin van 'volwassen geloven' nieuw te denken, verankerd in een tijdsgewricht waarin niet alleen kerkelijke, maar ook profane zingevers onder druk zijn komen te staan. Voor velen is de vraag vandaag: wat is het goede leven in moreel, spiritueel en cultureel opzicht en hoe kunnen we dit als hedendaagse kwetsbare mens en mensengemeenschap opnieuw vorm en inhoud geven?

In deze bijdrage ligt de focus op de vorming van een volwassen geloof, of beter nog een volwassen geloven, als werkwoord (Meyer-Blanck 2017, 141-146), en meer bepaald in de omgang met kwetsbaarheid. Traditioneel spraken in de rooms-katholieke kerk over 'volwassenencatechese', een vormingsaanbod voor mensen die hun geloof spiritueel willen verdiepen, sociaal willen verbreden of cultureel willen verruimen. De Duitse godsdienstpedagoge Blasberg-Kuhnke definieerde in dit verband de drie opdrachten van volwassenencatechese als 'Glaubensbildung, Lebenshilfe und kulturelle Diakonie' (1995, 438-441). De tijden zijn echter veranderd, in de kerk en erbuiten. De levenservaring van tijdgenoten roept volstrekt nieuwe vragen op, die niet meer schijnen te passen in de traditionele catechetische schema's.

Dit artikel kwam tot stand in een bijzonder tijdsgewricht. De coronacrisis is achter de rug, de oorlog in Oekraïne woedt in alle hevigheid. Er wordt ons blijkbaar geen tijd gegund om op

adem te komen en op de twee voorbije jaren, getekend door kwetsbaarheid, te reflecteren. Opnieuw worden we met dood en onmacht geconfronteerd, nu van een andere orde, maar even globaal-levensbedreigend en lokaal-gemeenschapsontwrichtend.

In de coronacrisis leefden we in een sfeer van '*context collapse*' (Hess 2020). Onze levenscontext verbrokkelde, omdat we verplicht waren binnen te blijven tijdens lockdowns, op afstand te blijven van familie en vrienden, knuffelcontacten te vermijden en belangrijke levens- en arbeidsprocessen via digitale kanalen te voltrekken. Liefde en werk, school en kerk, gezin en vereniging, vrienden en ontspanning moesten van op afstand.

En nu zegge en schrijve mei 2022 worden we zonder mondkapje met de neus op de feiten gedrukt en komt diezelfde verbrokkelde context ongemeen hard binnen. Niets beschermt ons nog voor de gruwelijke feiten die zich onder onze ogen, aan de grenzen van het oude Europa, afspelen. Machteloosheid, angst en onzekerheid en – erger nog – dood en

< Aad de Haas, 'Het Offer van Abraham', [1948-1952]

vernieling brengen ons in verwarring en laten ons verweesd achter in het 'rijk der vrijheid' (in de woorden van de Belgische minister van Volksgezondheid Frank Vandenbroucke), dat ons post-corona beloofd was.

Het thema 'kwetsbaarheid' is niet meer van de agenda weg te denken. En toch is het maar de vraag of het een 'generatief thema' (Paulo Freire) zal worden in onze verbrokkelde wereld, een oriënterend principe in het leven van elke dag, dat zal richting geven aan ons doen en laten. Hoe zullen we onszelf en toekomstige generaties overtuigen van het belang ervan en ermee leren leven? En ten slotte, hoe zullen degenen die nu de volle verantwoordelijkheid voor het samenleven dragen en voorbeelden moeten stellen voor toekomstige generaties, morele en spirituele kracht ontwikkelen om zelf stand te houden in hun 'strijd om kwetsbaarheid' en de weg te banen naar een 'Nieuw Kwetsbaar Wij'?

In deze bijdrage ontwikkel ik een perspectief op religieuze volwassenenvorming tegen de achtergrond van een gemeenschappelijke kwetsbaarheidservaring. Ik concentreer me daarbij op (1) cultureel-hermeneutische aspecten van deze ervaring en op (2) een pedagogisch kader voor deze ervaring, met name de 'pelgrimsdidactiek', waaruit ik dan (3) enkele praktisch-theologische implicaties afleid. Mijn standpunt is dat van een katholieke blanke man, die als theoloog godsdienstpedagogiek doceert aan een staatsuniversiteit in Duitsland (Bonn) en die voordien academische ervaring verzamelde in België (KU Leuven, 1995-2000), Nederland (Universiteit van Tilburg, 1995-2007) en Duitsland (Technische Universität Dortmund, 2007-2017).

Een cultureel-hermeneutisch perspectief

Kwetsbaar worden mensen wanneer hun oeververtrouwen in de werkelijkheid dreigt weg te breken, wanneer contingentie-ervaringen zoals scheiding, ziekte of conflict de overhand nemen en het alledaagse leven *verunsichern*, om het met een mooi maar moeilijk vertaalbaar Duits woord te zeggen.

> *Ik kon niet weerloos blijven toezien hoe mensen in spirituele ademnood verkeerden.*

De pandemie van 2020-2022 heeft ons hiervan bewust gemaakt. Twee jaar lang verzeilden we van de ene in de andere situatie van onzekerheid en ongewisheid. Het verlangen naar vaste grond onder de voeten bleek niet langer een evidentie. Dit verlangen is een *ultimate concern* van de mens en de drie grote contrastervaringsdomeinen van 'dood, zonde en zinloosheid' (Tillich 2009) zorgden er historisch gezien voor dat dit verlangen in stand gehouden bleef.

In een pandemische situatie zoals corona kwamen deze drie domeinen samen voor in de collectiviteit van de samenleving en verhevigd in de ervaring van het individu, die dan nog door *social distancing* van andere individuen geïsoleerd werd. Corona confronteerde ons met de realiteit van de dood (oud en jong over dezelfde kam geschoren), met de vraag omtrent zonde en schuld (een straf van God, en waarvoor dan?) en de ervaring van zinloosheid (geestelijke gezondheid onder druk).

In het voorjaar van 2020 schreef ik een boekje te midden van de pandemie met als

titel *Volharden in de broosheid. Spiritualiteit in tijden van corona* (Roebben 2020). Ik moest als theoloog iets doen, ik kon niet weerloos blijven toezien hoe mensen in spirituele ademnood verkeerden. De ambivalenties van een leven met corona waren het uitgangspunt voor mijn reflecties – een leven tussen hoop en vrees, nacht en dag, zelfzorg en zorg voor anderen, afstand en nabijheid.

Een vol jaar later, in het voorjaar van 2021, vertrok ik vanuit Kessel-Lo bij Leuven op de Jacobsweg naar Vézelay in Bourgondië (Frankrijk). Ik nam de gebeden en intenties van velen met me mee in mijn rugzak. De meesten van hen spraken over kwetsbaarheid en over het verlangen naar heling.

Ook nu moest ik als theoloog actief worden. Ik kon niet blijven stilzitten. Ik wilde *the real stuff* op het spoor komen, de grondstof van de religieuze ervaring, met name de rituele dimensie van de religie (Moyaert 2018), in dit geval het ritueel van het pelgrimeren. Ik werd *fulltime* theoloog door *fulltime* pelgrim te worden: mijn professionele ervaring als theoloog (op zoek naar inzicht) werd verdiept door mijn biografisch-geleefde ervaring als pelgrim (eveneens op zoek naar inzicht). Nu een jaar later heb ik deze ervaring schriftelijk vastgelegd (Roebben 2022).

Tijdens de Jacobsweg is me duidelijk geworden dat het 'afdalen in de eigen existentie', het bewust leren luisteren naar de eigen lichamelijke en mentale kwetsbaarheid, ruimte schept voor nieuwe ontvankelijkheid. Het zelfbewuste 'dikke ik' moet het dan afleggen tegen het kwetsbare 'diepe ik', aldus de analyse van Kuneman (2005). In plaats van *autonomie* ontstaat dan ruimte voor *autografie* – voor herziening en herbevestiging van het ik als persoon

in het eigen levensverhaal. Ik kom weer thuis in mijn verhaal (Van Knippenberg 1998). Ik kan het weer na-vertellen.

Zo eenvoudig is het echter allemaal niet. In vele gevallen valt er niets na te vertellen. Veelal gaan mensen niet vrijwillig op pelgrimage, maar worden ze noodgedwongen op de vlucht gedreven, door oorlog, door conflict, door leed aangedaan door anderen of door zichzelf. De realiteit is soms bijzonder rauw, de wonde (het Latijnse *vulnus*) onherstelbaar groot, het leed huizenhoog, het verhaal afwezig want onuitspreekbaar.

Tijdens de pandemie hing er een permanente schaduw over al onze activiteiten die ons sprakeloos maakte. Nu in de oorlogscrisis is dat niet anders. We leven eigenlijk in een permanente staat van 'nachtelijkheid' (in het Frans: *nocturnité*), aldus de Belgische theoloog Adolphe Gesché, van onduidelijkheid over de eigen existentie, zowel lichamelijk als fysisch, en dat maakt ons onzeker en kwetsbaar (Roebben 2020, 47). Het is een kwestie van met deze contingentie te leren omgaan, niet alleen in crisissituaties, maar ook in het leven van alledag. Vroeger werd dit *ars moriendi* genoemd – stervenskunst.

> **Het zelfbewuste 'dikke ik' moet het afleggen tegen het kwetsbare 'diepe ik'.**

Tijdens de pandemie heb ik deze kwetsbaarheidservaring omschreven als gezamenlijk leven 'onder de wolk van niet-weten'. Op school verkeerden leraren en leerlingen in dezelfde situatie van ongewisheid, in het ziekenhuis was dat het geval voor patiënten en hulpverlenenden, in de samenleving voor

burgers en hun overheden. Samen wisten we het niet. Op grond van deze gedeelde ervaring ontstond nieuwe verbondenheid, die ik later ben gaan omschrijven als de uitdaging van het 'Nieuw Kwetsbaar Wij', naar analogie van het 'Nieuw Wij'.

Het was toen een uitdaging en is het nog steeds, een project dat nog op tafel ligt, dat nog helemaal moet uitgewerkt en uitgeleefd worden in samenwerking met velen. Zal het lukken? Of krijgt het project zware klappen, nu Europa in een wapenescalatie wordt meegezogen, nu haar democratische basiswaarden en de humaniteit *tout court* op het spel staan.

Een pedagogisch perspectief: pelgrimsdidactiek

In de christelijke theologie was er vroeger sprake van gezamenlijke leerprocessen die situaties van ongewisheid in de geloofsgemeenschap kunnen ophelderen – denk maar aan het *sensus fidelium* in de Vroege kerk, de 'onderscheiding der geesten' in de Renaissance ten tijde van Ignatius van Loyola of het 'lezen van de tekenen van de tijd in het licht van het evangelie' in de jaren zestig tijdens Vaticanum II. Het didactisch concept daarbij was dat van de correlatie: bij een menselijke ervaringsvraag past een christelijk openbaringsantwoord.

De vraag is echter of christenen vandaag over voldoende strategisch potentieel beschikken om zulke correlatieve onderscheidingsprocessen waar te maken en voor te leven, vooral in tijden van crisis? Ik ben op dit punt eerder kritisch. Ik stel vast dat christenen vaak ook maar gewoon proberen te overleven, net als alle anderen. Zoveel bijzonders doen zij eigenlijk niet. En anderzijds merk ik dat vele mensen van goede wil ook datgene doen wat christe-

nen vanouds deden en wat Dietrich Bonhoeffer in mei 1944 omschreef als 'bidden en het goede doen en wachten op Gods uur'.

Waar zien we bijvoorbeeld met de Belgische kardinaal Jozef De Kesel vandaag waarachtige signalen van een christelijke geloofsgemeenschap die niet op zichzelf terugplooit, maar juist openplooit naar de samenleving, die als 'krachtig zout of een veilige lamp voor de voeten' is (De Kesel 2021, 87-88, met verwijzing naar Paus Franciscus) – die met andere woorden profetisch spreekt en concrete handelingsmodellen aanreikt voor een wereld in crisis? Eerlijk gezegd, ik zie ze niet.

Er zijn nieuwe modellen van volwassenenvorming nodig, die *grass roots* ontwikkelen in *learning communities* – en dit over de grenzen van gezindten en overtuigingen heen. Daarin wordt samen onderzocht hoe 'nachtelijkheid' draaglijk is, hoe kwetsbaarheid als generatief thema kan ingebouwd worden in het 'Nieuw Wij', hoe mensen kunnen overleven in de spirituele woestijnen van onze dagen. De traditionele correlatieve modellen vanuit de kerk enerzijds en de moderne zelfontplooiingsmodellen vanuit de markt anderzijds voldoen niet meer. De enen zijn wereldvreemd geworden, de anderen maken dat de moderne zinzoeker op zijn honger blijft zitten. De enen blijken leeg te zijn in hun aanbod voor zelftranscendente zinzoekers, de anderen blind voor het verlangen naar radicale transcendentie bij zinzoekers.

Uitgangspunt is een concept van religieuze volwassenenvorming, waarbij het recht op een volwassen geloof centraal staat en de competentie van de volwassene om zelfstandig te theologiseren ernstig genomen wordt. Parallel aan de ontwikkelingen in kindertheologie en jongerentheologie (Hutter & Kuindersma

2021; Roebben 2015, 93-112) wordt uitgegaan van de eigen theologische 'digniteit' van de moderne zinzoeker, die zijn of haar leven wil transcenderen en zoekt naar het hogere. Het verlangen naar persoonlijke authenticiteit (*learning by doing*) en naar communicatie (*learning in the presence of the other*) zijn de twee polen in dit zoekproces. Het spreekt voor zich dat er een gradueel onderscheid is tussen kinderen/jongeren en volwassenen. Substantieel echter gaat het om dezelfde levensvraag: om kwetsbaarheid, uniciteit en spirituele groei in tijden van crisis en transitie.

Pelgrimage is een praxis die tegemoetkomt aan deze zoektocht naar een persoonlijk beleefd geloof, ingekaderd in de ontmoeting met zinvolle anderen. Ik heb zelf aan den lijve ondervonden wat dit doet met een mens die zoekt. Pelgrimage levert niet alleen interessante didactische perspectieven op, ze *is* didactiek.

In dit verband is het passend om te spreken van een 'pelgrimsdidactiek' (Roebben, Welling & Wiemer 2019). De weg van de pelgrim is een leerweg met een eigen didactiek die inherent

is aan het gaan van de weg. Zich bewust in de open ruimte begeven, zich openen voor impulsen onderweg, zich communicatief verhouden tot anderen in de ruimte en zich dan weer re-positioneren ten aanzien van het eigen verhaal: zo ontwikkelt zich een didactiek van de pelgrim. Allerlei andere didactische concepten, zoals ervaringsgericht leren, activerend leren, esthetisch leren, intercultureel leren, hermeneutisch leren, enzovoort (Roebben 2015; Van Dijk-Groeneboer et al. 2020) laten zich vruchtbaar met deze didactiek verbinden.

Een pelgrimsdidactiek ontvouwt zich wezenlijk in *drie stappen*, zoals in het schema hieronder zichtbaar wordt. Eerst komen de ervaringen van de pelgrim in de vorm van *performance*, dan de interpretaties van de ervaringen in de vorm van *storytelling* en dan conceptuele reflecties op de interpretaties van de ervaringen in de vorm van theologische *literacy*. Het spontane uitproberen in de *eerste* persoon, het aan elkaar toevertrouwen van verhalen in de *tweede* persoon en het samen zoeken naar concepten van 'betekenisvolle anderen' (of

Fase 1	Fase 2	Fase 3
Performance 'on stage'	Storytelling 'backstage'	Literacy 'post stage'
Ervaringen	Interpretaties van ervaringen	Concepten voor interpretaties van ervaringen
Performatieve werkvormen werkvormen	Narratieve werkvormen	Discursieve werkvormen
Wij doen (in de eerste persoon) zinrijke ervaringen op.	Wij vertellen aan elkaar (als <i>tweede</i> persoon) in 'thick descriptions' over ons wedervaren.	Samen onderzoeken we concepten (gesteld in de derde persoon), die ons wedervaren verhelderen

derden) om die verhalen te duiden, vormen de drie kernmomenten van deze didactiek (vgl. Roebben 2015, 103-106).

> Ook in een groep kan (en moet) er ruimte zijn voor persoonlijke omgang met strijd, inkeer, twijfel, vreugde en hoop.

Al naargelang de setting van de leergroep, kunnen de eerste en tweede fase uitgebreid en de derde fase ingekort worden. Vooral belangrijk is dat de deelnemers gemeenschappelijke ervaringen opdoen door middel van performatieve werkvormen en deze leren verwoorden in narratieve werkvormen – liefst eerst persoonlijk en dan in de groep.

Dit staat los van de vraag of het pelgrims-traject alleen of samen afgelegd wordt. Ook in een groep kan (en moet) er ruimte zijn voor persoonlijke omgang met strijd, inkeer, twijfel, vreugde en hoop. De begeleider kan bijvoorbeeld in een groep om stilte vragen tijdens de tocht, hij of zij kan bijzondere ervarings-impulsen aanbieden (bijvoorbeeld extra leren kijken door het maken van een foto, extra leren voelen door een stuk blootsvoets te wandelen, extra leren horen door met dichte ogen door een bos te wandelen) of leerstations inbouwen (bezoek aan een heilige ruimte of een symbolische plek op de *camino*).

Tijdens de lockdown in het voorjaar van 2021 werd zelfs met theologiestudenten in Bonn onderzocht of dit project ook in een hybride vorm kan plaatsvinden (door overdag twee aan twee in open lucht te stappen en 's avonds in een videoconferentie ervaringen uit te wisselen en te verdiepen) (Niedermann 2021).

De derde conceptuele fase is die van de verdiepte reflectie via discursieve werkvormen: de confrontatie met inzichten uit de geschiedenis van de spiritualiteit, met getuigenissen van 'godmenselijke omvorming' (Kees Waaijman), met historische en systematische kaders, waarbinnen de eigen ervaringen (in de *eerste* persoon) en gemeenschappelijke interpretaties (in de *tweede* persoon) een nieuwe betekenis krijgen.

In het zogenaamde SpiRiTex-project aan de Universiteit van Bonn wordt deze pelgrimsdidactiek uitgetoetst en gedocumenteerd. Er wordt onderzocht hoe toekomstige leraren godsdienst/levensbeschouwing een volwassen religieuze identiteit kunnen ontwikkelen en dit in samenspraak met traditie (in '*spaces, rituals and texts*', vandaar de titel van het project SpiRiTex), met medestudenten en zichzelf.

Praktisch-theologische implicaties

De metafoer van de pelgrimsweg sluit goed aan bij de existentiële vraag van volwassenen vandaag: hoe leren leven met kwetsbaarheid, samen wandelend 'onder een wolk van niet-weten'? De didactiek van de pelgrimsweg kan uitzicht bieden op de vraag: hoe deze kwetsbaarheid door te geven als levensgevend?

Natuurlijk kan niet iedereen zomaar vertrekken naar Compostela om die ervaring geïntensiveerd op te doen. Maar geestelijke oefeningen, in de zin van 'voeten die stap voor stap het pad volgen, de ziel die schommelt op het ritme van de voeten en de gedachten die meedeinen op het schommelen van de ziel' (Roebben 2022, 8), kunnen als het ware 'dichter bij huis' omgezet worden in het kader van religieuze volwassenenvorming.

De driedeling die hierboven wordt voorgesteld is hypothetisch van aard en wordt in verdere SpiRiTEx-studies op betrouwbaarheid en generaliseerbaarheid onderzocht. Wij gaan ervan uit dat precies in het doorvoeren van de drie stappen meer empirisch-verifieerbare helderheid kan ontstaan omtrent deze driedelige 'manier van doen' (Gijs Dingemans) in het werk met volwassenen, in dit geval jonge volwassenen die zich voorbereiden op het ambt van leraar godsdienst/levensbeschouwing.

Gebaseerd op de eerste onderzoeksgegevens van SpiRiTEx stoten we vooral op methodische en ecclesiologische vragen. Vooreerst de vraag naar de methodische toegang: hoe kunnen de zinrijke ervaringen van de pelgrim ook werkelijk tot 'leerstof' worden, performatief, narratief en eventueel discursief toegeëigend in de eigen levensloop? De pelgrim wordt aangesproken op zijn of haar unieke levenswandel: 'De camino is niet één weg, maar duizend we-

> Hoe kunnen de zinrijke ervaringen van de pelgrim ook werkelijk tot 'leerstof' worden en toegeëigend in de eigen levensloop?

gen. Maar aan ieder stelt hij slechts één vraag: "Wie ben je?" (Hape Kerkeling, geciteerd in Roebben 2022, 7). Welke auto-ethnografische handelings- en onderzoeksmethoden zijn dan aan de orde (Smeets 2019)? En vervolgens is de vaststelling dat de lerende pelgrim aangesproken wordt op zijn of haar interpretatie van de ervaring. Welke handelings- en onderzoeksmethoden zijn dan nodig, om samen met de begeleider en/of onderzoeker 'collaboratief' de leersituatie te beschrijven en de leerdoelen te formuleren (De Roest 2019)? Dat het

uitspreken van uniciteit en het zich toevertrouwen aan anderen in het interpreteren ervan een kwetsbaar gebeuren is, hoeft geen verder betoog.

Dat brengt ons bij de ecclesiologische implicaties van deze benadering. Er is nood aan meer vindingrijkheid en daadkracht in de geloofsgemeenschap – een oud zeer weliswaar, maar dat door de transities van onze dagen nog wordt verhevigd. In welke gestalte waait de Geest vandaag door de geledingen van de kerk? Hoe toont zich de 'godmenselijke omvorming' (Kees Waaijman) vandaag volstrekt nieuw, anders en oorspronkelijk in het zoeken van tijdgenoten? En hoe weerspiegelt zich dit alles in het *sensus fidelium*, in de geloofszin van de gelovigen, ook als deze zich niet langer in de kerk bewegen, maar aan de rand ervan of zelfs erbuiten (Hinze & Phan 2016), zoals bijvoorbeeld de volwassen studenten in de lerarenopleiding?

De oude dogmatische schema's van kerk versus wereld, van openbaring versus ervaring, van geloof versus cultuur en de daarbij horende catechetische correlatieschema's zijn al lang buiten werking gesteld (Theobald 2018, 277-323). We willen het alleen niet zien: we blijven voortbouwen op basis van achterhaalde bouwplannen en durven ons niet toevertrouwen aan de vindingrijke en daadkrachtige toekomst van de Geest – die ons op een *vrijwillige* pelgrimage stuurt en/of in de armen van *gedwongen* vluchtelingen. In beide gevallen gaat de kracht van de Geest gepaard met kwetsbaarheid, of beter nog, ligt haar kracht precies in de kwetsbaarheid (2 Korintiërs 12, 9).

Besluit

Heeft het überhaupt zin te spreken over God in een wereld van globale kwetsbaarheid, laat staan in een katholieke kerk die zelf vandaag in die wereld 'in de diaspora leeft' (Theobald 2018, 303)?

Een kritische stap verder dan Christoph Theobald gaat zijn Franse collega Maurice Bellet (2005; 2010). Hij geeft te denken. We raken losgekoppeld van het goddelijke mysterie, aldus Bellet, omdat we het niet meer toelaten, het niet meer willen toelaten in ons leven, verstaend als we zijn in ons hart en verdwaasd in ons hoofd. Zijn cultuurpessimistische analyse is keihard, maar moet ernstig genomen worden. Misschien zijn we in de laatste decennia te naïef geweest in onze wereldbeelden en godsvoorstellingen en is er een nieuwe nuchterheid nodig. 'Zouden we kunnen zeggen dat de humaniteit het gelaat van God heeft dat ze verdient?' (Bellet 2005, 37).

Ik bevind mij als theoloog onder een wolk van niet-weten. Maar ik ben niet de enige. Misschien verschijnt in dat collectieve niet-weten een glimp van genade, dwars door het wolkendek heen. Het is in elk geval mijn stellige overtuiging dat nieuwe vormen van religieuze volwassenenvorming kunnen bijdragen tot dit 'onthullingsproces'. Nieuwe performatieve, narratieve en discursieve leerprocessen zijn daarvoor nodig, zolang de ontwerpers ervan maar niet vergeten dat mensen pelgrims zijn en blijven – kwetsbaar en steeds onderweg in het leven. <

Literatuur

- Bellet, M. (2005). *La traversée de l'en-bas* (2005). Montrouge: Bayard.
- Bellet, M. (2010). *Niemand heeft ooit God gezien*. (Vertaald en ingeleid door Peter Schmidt). Leuven: Davidsfonds.
- Blasberg-Kuhnke, M. (1995). *Erwachsenenbildung*. In: Ziebertz, H.-G. & Simon, W. (red.), *Bilanz der Religionspädagogik* (pp. 434-447). Düsseldorf: Patmos Verlag.
- Dijk-Groeneboer, M.C.H. van (e.a.) (2020). *Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie. Leven en leren vanuit je wortels*. [z.p.]: Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LEROV).
- Hess, M. (2020). Finding learning amidst the maelstrom: Storytelling, trauma, and hope. *Teaching theology and religion* 23, 218-230.
- Hutter, M. & Kuindersma, H. (2021). *Nooit meer een kleurplaat. Raak geïnspireerd door kindertheologie*. Antwerpen: Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap.
- Hinze, B.E. & Phan, P.C. (red.) (2016). *Learning from All the Faithful: A Contemporary Theology of the Sensus Fidei*. Eugene (OR): Pickwick Publications.
- Kesel, J. De (2021). *Geloof en godsdienst in een seculiere samenleving*. Antwerpen, Halewijn.
- Knippenberg, T. van (1998). *Tussen naam en identiteit. Ontwerp van een model voor geestelijke begeleiding*. Kampen: Kok.
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: SWP Publishers.
- Meyer-Blanck, M. (2017). *Zeigen und Verstehen. Skizzen zu Glauben und Lernen*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Moyaert, M. (2018). On the role of ritual in interfaith education. *Religious Education* 113, 49-60.
- Niedermann, B. (2021). *Religiöse Identität und ihre (Begegnungs-)Räume* – online: <https://theocare.wordpress.com/2021/04/27/religiose-identitat-und-ihre-begegnungsraume-barbara-niedermann/> (toegang op 6 mei 2022).
- Roebben, B. (2015). *Inclusieve godsdienstpedagogiek. Grondlijnen voor levensbeschouwelijke vorming*. Leuven: Acco – online: www.seekingsense.be (toegang op 6 mei 2022).
- Roebben, B. (2020). *Volharden in de broosheid. Spiritualiteit in tijden van corona*. Antwerpen/Baarn: Halewijn/Adveniat.
- Roebben, B. (2022). *Fulltime pelgrim. Een theoloog op weg naar Compostela*. Averbode: Uitgeverij Averbode.
- Roebben, B., Welling, K. & Wiemer, L. (2019). Steps towards a pedagogy of pilgrimage. Introducing the research findings of SpiRiTEx I in Belgium. In: Meyer-Blanck, M. (red.), *Nach der Reformation. Deutsch-Polnische Beiträge im Europäischen Kontext* (pp. 155-167). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Roest, H. de (2019). *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, Leiden: Brill.
- Smeets, W. (2019). De diepgang van iemands unieke verhaal. *Handelingen* 46 (4), 43-49.
- Theobald, Ch. (2018). *Christentum als Stil. Für ein zeitgemäßes Glaubensverständnis in Europa*. Freiburg/Basel/Wien: Herder Verlag.
- Tillich, P. (2009). *De moed om te zijn over de menselijke persoonlijkheid en de zin van het bestaan*. Utrecht: Bijleveld.